

О. В. Лисенко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), institute@history.org.ua

**СПІЛЬНІ РИСИ ТА ВІДМІННОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ
ТА СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)**

У статті висвітлюється проблеми у діяльності органів місцевого самоврядування в Наддніпрянщині, пов'язані з неоднорідністю національного складу великих російськомовних промислових міст та україномовної сільської місцевості. Разом з тим, у статті показано, що у всіх регіонах національно-свідомі українці ставили собі за мету протидіяти російській імперській рабській психології та моралі, коли визначальну роль у діяльності посадовця грало бажання не вдовольнити реальні потреби місцевого населення, а вислужитися перед вищестоящим начальством. Це досягалося активною підтримкою української кооперації, яка в свою чергу, забезпечувала соціально-економічні та національно-культурні потреби українського суспільства. У земствах та кооперативах українці вчилися вести реальну господарську та економічну діяльність. У них формувалися нові кадри для розвитку української економіки на нових ринково-демократичних засадах, котрі повинні були поступово замінити наскрізь просякнуту бюрократизмом російську напівфеодалну економіку. Однак, рішуче протидіючи російській рабській психології та моралі свідомі українці так же рішуче протидіяли міжетнічним конфліктам на національному ґрунті. Особливо це стосується періоду гетьманату П. Скоропадського у 1918 р., коли свідомі українці, котрі пройшли школу практичної організаційної та господарської діяльності у земствах та кооперативах, стали на чолі України, забезпечивши її населенню гідні умови життя, на відміну від більшовицької Росії де панували голод та розруха. В цей час вони, сподіваючись на плідну співпрацю, дали прихисток багатьом російським досвідченим управлінцям, господарникам та фінансистам, котрі рятувалися від розв'язаного більшовиками в Росії так званого “червоного терору”. Однак, ця природна великодушність зіграла зі свідомими українцями злий жарт. В статті показано, що пригріті ними росіяни, не лише нічим не допомагали, але й почали усіяко шкідити тим, хто їх пригрів. Цим відразу скористалися демагоги із числа українських соціалістів, котрі під антиросійськими та антиєврейськими гаслами підбурили українських селян до повстання проти гетьмана П. Скоро-

падського, відкривши тим самим дорогу до захоплення влади більшовикам. Не дивлячись на ці прикрі помилки не дуже досвідчених в політиці українських діячів органів місцевого самоуправління, насамперед земців та кооператорів, вони зіграли важливу позитивну роль в історії України, і тому, їхня діяльність потребує всебічного дослідження.

Ключові слова: самоврядування, земства, кооперація, інтелігенція, селянство, економіка, фінанси.

O. V. Lysenko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), institute@history.org.ua

**COMMON FEATURES AND DIFFERENCES IN THE ACTIVITIES OF
LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN LARGE CITIES
AND RURAL AREAS OF UKRAINE
(SECOND HALF OF XIX AND EARLY XX)**

Abstract

The article covers problems in the activities of local self-government bodies in Naddniprianschina related to the heterogeneity of the national composition of large Russian-speaking industrial towns and Ukrainian-speaking rural areas. At the same time, the article shows that in all regions, national conscious Ukrainians set themselves the goal of opposing the Russian imperial slave psychology and morals when the decisive role in the activities of officials was the desire not to satisfy the real needs of local population, but to serve the superior chiefs. This was achieved through the active support of Ukrainian cooperation, which, in turn, provided the socio-economic and national-cultural needs of the Ukrainian society. In zemstvos and cooperatives Ukrainians learned to pursue real economic activities, they created new staff for the development of the Ukrainian economy on the new market-democratic principles, which should gradually replace the Russian feudal economy that was imbued with bureaucracy. However, strongly opposed to Russian slave psychology and morals, conscious Ukrainians also strongly opposed ethnic conflicts on national basis. This is especially true for the period of Hetman P. Skoropadskyi in 1918, when conscious Ukrainians who passed the school of practical organizational and economic activities in zemstvos and cooperatives, appeared at the head of Ukraine, providing the living conditions to its population, in contrast to the Bolshevik Russia where hunger was dominant and ruin. At this time, hoping for fruitful cooperation, they gave shelter to many Russian experienced managers, businessmen and financiers who escaped from the so-called "red terror" dissolved by Bolsheviks in Russia. However, this natural magnanimity played a wicked joke with the conscious Ukrainians. In the article it is shown that Russians who had been warmed up, not only did not help, but

also began to hurt in any way those who warmed them up. This was immediately used by demagogues from among the Ukrainian socialists, who, under anti-Russian and anti-Jewish slogans, stirred Ukrainian peasants for uprising against Hetman P. Skoropadskyi, thereby opening the way for Bolsheviks to seize power. Despite these glitters of mistakes, not being much experienced in the policy of Ukrainian local self-government bodies, especially peasants and co-operatives, they played an important positive role in the history of Ukraine, and therefore their activities require a comprehensive study.

Keywords: *self-government, zemstvos, cooperation, intelligentsia, peasantry, economy, finance.*

Питання про діяльність органів місцевого самоврядування в Наддніпрянщині, особливо у великих російськомовних містах, є надзвичайно складним, з огляду на те, що самоврядування в Україні, і українське самоврядування є абсолютно не тотожними, а часто протилежними поняттями. Подібне явище пояснюється тією внутрішньою політикою, котру проводило російське самодержавство на підвладних їй українських землях. Якщо західні правителі відверто заявляли, що конголезці, індійці та інші пригноблені ними народи — це люди другого сорту і вони потрібні лише для того, щоб служити сировинним придатком своїй метрополії, а американці чи просто винищили місцеве індіанське населення, чи загнали його в резервації, то політика російських правителів була принципово іншою. На відміну від своїх західноєвропейських колег, вони ніколи прямо не заявляли що українці це колоніальний народ, котрий має слугувати своїй метрополії — Росії, а на відміну від американських, ніколи не заганяли українців до резервацій. Навпаки, російська влада усіляко підкреслювала, що українці це невід'ємна складова частина великоруського народу, такі самі борці за православну віру, як і росіяни.

Тому, якщо в країнах Африки та Азії для підкорених народів ворогом був чітко визначений навіть за своєю зовнішністю та одягом колонізатор-європеєць, то для українців головним ворогом був не росіянин, який фактично зовнішністю нічим від них не відрізнявся, а власна духовна та душевна слабкість, що підштовхувала українців до того, аби й самим перейняти російську ментальність, самим вибитися у начальство, щоб плазували вже перед тобою.

Отже в умовах Наддніпрянщини чи не головним фактором котрий ставав визначальним для здобуття Україною незалежності та подальшого соціально-економічного та національно-культурного прогресу ставала протидія імперській рабській психології чинопочитання, плазування перед начальством та злодійства. Ситуація погіршувалася тим, що в Наддніпрянщині, особливо у великих російськомовних містах переважна

більшість етнічних українців вважали себе громадянами єдиної та неподільної Російської імперії, і, навіть чесно працюючи в органах місцевого самоуправління на благо покращення соціально-економічного благополуччя населення, при цьому, часто скептично, ставилася до українського національного руху. Це в свою чергу призводило до того, що в останньому все сильніші позиції займали люди, котрі нічого не вміючи робити конкретно, лише сипали прокльони на адресу тих нібито “зрадників українського народу”, котрі співпрацювали з російським самодержавством.

Розвиток самоврядування в Російській імперії в середині XIX ст. був тісно пов’язаний з так званими “Великими реформами” Олександра II, котрі потребували не сліпого виконання підлеглими вказівок начальства, але й деякої, хоча й жорстко регламентованої “зверху”, певної ініціативи “знизу”.

З самого початку, ті етнічні українці, котрі прагнули поєднати роботу в органах російського місцевого самоврядування в Україні з працею на благо соціально економічного та національно-культурного та освітнього розвитку українського народу, опинялися в дуже складному становищі, особливо у великих містах, приміром, Києві. Вони не ставали своїми серед своїх колег, бо, як це було заведено в Російській імперії значна частина гласних міської думи зовсім не переймалася проблемами та потребами населення, а займалася виключно самозбагаченням використовуючи для цього недосконалість законів. Цікаво, що подібні ділки постійно потрапляли до міської думи, кожен раз за безцінь скуповуючи міську власність. Так гласні аж чотирьох скликань Я. Бернер і Т. Кибальчич задешево придбали міську землю, щоб потім втридорога продати її забудовникам¹. Словом, поняття самоврядування в Російській імперії і поняття російське самоврядування, чи самоврядування по-російському були абсолютно тотожними.

У таких умовах голоси свідомих українців, котрі прагнули використати міську думу заради покращення соціально-економічного та культурно-освітнього становища людей, часто нагадували голос волаючого у пустелі. Так, була відхилена пропозиція відносно реформування роботи поліції, відомого українського діяча О. Кониського, котрий завоював

¹ Глизь Ю. “Особлива думка” гласних київської міської думи у її діяльності (1871–1914) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2017. — Вип. 27. — С. 66.

великий авторитет у киян захищаючи їхні інтереси в освіті та загальнодоступності хлібних виробів².

Подібне становище, коли Київська міська дума перетворювалася на збіговисько людей котрі дбали лише про своє збагачення та повністю ігнорували потреби населення, змушувало українських діячів ще більш задуматися чи потрібно їм брати участь в роботі подібних установ, котрі дискредитували і себе, і як наслідок своїх членів. Адже нікому не хотілося ставити під сумнів свою порядну репутацію роботою у подібних органах, та до того ж, ще й не мати можливості зробити бодай щось задля блага свого народу. Тому й не дивно, що після відхилення своєї пропозиції О. Кониський вирішив більше не балотуватися до Київської міської думи, а активність інших громадівців, зокрема, О. Кістяківського та В. Антоновича різко знизилася³.

У 1892 р., коли після “Великих реформ” порівняно ліберального Олександра II, почалося нове “закручування гайок” під час правління консервативного, і в позитивному, і в негативному розумінні цього слова імператора Олександра III, було видано закон який надавав губернатору право, на свій розгляд, і без поважних причин призупиняти виконання постанов міської думи. Можливо в Російській імперії, державі де чиновники, бюрократія та підприємці під словом “лібералізація” розуміли можливість безкарно розкрадати державне майно, такий крок нового імператора був значною мірою виправданий. Але після нього органи місцевого самоуправління в Російській імперії, фактично, ставали додатками владної вертикалі. Щось подібне відбулося в Росії на зламі XX–XXI століть, коли на зміну ельцинській чи то “лібералізації” в російському розумінні цього слова, чи то відвертому розкраданню державних коштів та розгулу бандитизму, прийшло путінське “закручування гайок” та встановлення жорсткої владної вертикалі. Тому можна говорити про якусь загальну тенденцію, коли спроба встановити західну ліберальну модель суспільно-політичного та соціально-економічного життя, основою якої є високий культурний рівень населення, стикаючись з азійськими нормами суспільної моралі, спочатку призводить до злочинства в гоме-ричних масштабах, а потім до повернення жорсткої централізації влади.

Цікаво, що загальноімперська азійська морально-психологічна атмосфера котра панувала у великих зросійщених містах Наддніпрянщини, з її чинопочитанням, плазуванням перед начальством, доносами один на одного, розповсюджувався навіть на самоврядні єврейські організації,

² Там само. — С. 63.

³ Там само.

котрі завжди славилися своїм умінням зберігати національно-культурно самоідентичність. Як зазначає Н. Бацак стосовно одеського товариства євреїв-приказчиків: “Поступова “елітаризація” товариства — і це було проблемою насамперед старіших з них, — вела до відходу від демократичних засад в управлінні, порушення взаємодії та комунікативних зв’язків між членами громади, втрати єдності цілей, застою і деградації в усіх сферах діяльності”⁴.

Зрозумівши, що у великих містах підпорядковані губернаторам місцеві Думи, по-перше, фактично, не являються органами місцевого самоуправління, а по-друге, наскрізь просякнуті імперським рабським духом чинопочитання, підлабузництва, злодійства та здирництва, не лише не дають можливості плідно працювати на благо людей, але й компрометують в очах суспільства їхніх членів, свідомі українці під час революції 1905–1907 рр. головну увагу зосередили тут на створення самодіяльних національно-культурних організацій “Просвіт”, чи не головною метою яких було створення нової плеяди високоморальних майбутніх управлінців. Адже, як показав гіркий попередній досвід, навіть самі ліберальні та демократичні починання зазнають повного краху, якщо до їхнього втілення у життя беруться злодії та здирники.

Так в Одесі наприкінці 1905 р. національно свідомі українці зайнялися справою організації свого культурно-просвітницького осередку, метою якого повинно було стати ознайомлення найширших верств населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху, задля недопущення русифікації етнічних українців, котрі перебиралися на постійне проживання в Одесу. У листопаді було проведено два зібрання, на яких вперше у Наддніпрянщині пролунали промови українською мовою. Зразу ж за цим, протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої “Просвіти”. У ньому, зокрема, зазначалося, що “Просвіта” організуватиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме українські книжки, брошури та газети, поширюватиме їх через книжкові крамниці. Передбачалося також проведення публічних лекцій, читань, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування українських шкіл⁵.

⁴ Бацак Н. Корпоративне самоврядування професійних громад у комерційній сфері: принципи об’єднання, легалізація, формоутворення (друга половина XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2017. — Вип. 27. — С. 56.

⁵ Просвітянин (Никовський А). Одесская “Просвіта” // Украинский вестник. — 1906. — № 5. — С. 313.

25 листопада 1905 р. статут “Просвіти” був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було обрано його правління у складі 12 осіб, серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова “Просвіти”), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко, начальник одеської чотирикласної прогімназії Л. Ковальчук та секретар Одеської міської управи Ф. Шульга⁶. На цих же зборах було розпочато запис у “Просвіту”. Членський внесок був невеликим — усього 1 руб. на рік (для порівняння — членський внесок у С.-Петербурзькому “Благодійному товаристві”, яке було фактично також українською “Просвітою”, становив 3 руб.). Це сприяло тому, що в одеську “Просвіту” записалося багато малозабезпечених робітників, після чого український національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, в обов’язки яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах — літературно-вокальних музичних вечорів і спектаклів. Для цього при “Просвіті” був організований хор у складі 70 осіб та запрошені на оплачувану роботу хормейстер та акомпаніатор⁷.

Тематика лекцій у “Просвіті” в 1906 р. була широкою: з антропології (характеристика і відмінності українського, великоросійського та польського типів), про українських козаків, про те, звідки під Одесою з’явилися села Біляївка та Яськи, про історію покріпачення полтавських козаків, їх переселення та конфіскацію їхньої землі на користь поміщика Базилевича. Усього за 1906 р. “Просвіті” силами 15-х лекторів було прочитано 61 реферат, десять з них прочитав М. Комаров⁸.

Після лекції відвідувачі задавали запитання, і в залі часто розгорталися справжні дискусії. Тому, у просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а

⁶ Об обнаруженной в г. Одессе в помещении украинского об-ва “Просвита” типографии и нелегальной литературы Южно-русского областного комитета партии эсеров // Центральный державний історичний архів України, м. Київ, ф. 268, оп. 1, спр. 105, арк. 44.

⁷ Просвітянин (Никовський А.). Одесская “Просвіта”. — С. 313.

⁸ М. Ф. Комаров і одеська “Просвіта” // Одеська національна наукова бібліотека. — Відділ рукописів, ф. 28, с. 7.

активним творцем нових поглядів на історію своєї землі, яка, в силу об'єктивних причин, стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, що задовольняла представників різних існуючих соціальних груп української нації — інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва. Тобто слово “українець” переставало бути синонімом слова “селянин”, а набувало яскраво вираженого національного сенсу. А. Никовський у листі до свого товариша — українського історика, автора книги “Історія України-Русі” та фундатора миколаївської “Просвіти” М. Аркаса зазначав: “...гарно те, що “Просвіта” захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають — і з повагою ставляться до “Просвіти”⁹.

Для поліпшення міжнаціональних стосунків у Одесі просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т. Шевченка. Так, уже в перший рік свого існування одеська “Просвіта” влаштувала свято, присвячене Т. Шевченкові, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства “Ліра” виголосили промови на честь великого українського поета, а останні, крім цього, поклали на бюст Кобзаря розкішний вінок¹⁰.

Успішно працювали просвітяни і в Києві. Статут місцевої “Просвіти”, заснованої в пам'ять Т. Шевченка, був затверджений 6 травня 1906 р. Перший підпис під ним поставив Б. Грінченко, який на перших установчих зборах 25 травня був обраний її головою. Пізніше, 1907 р. він писав: “У нас справа “Просвіти” є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло “Просвіти” ніколи не одурює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості”¹¹.

До ради товариства увійшли С. Єфремов, М. Синицький, Ф. Матушевський, В. Цимбал, Мод. Левицький, В. Дурдуковський, В. Страшкевич, В. Королів, Ол. Волошинов, трохи пізніше до неї було дообрано Л. Яновську, А. Вязлова та С. Русову¹². Секретарем київської “Просвіти” був Д. Дорошенко.

Члени товариства поділялися на почесних, дійсних і членів-співробітників. Почесних членів вибирали загальні збори “Просвіти” із людей, які зробили значний внесок у справу культури та освіти на ниві літера-

⁹ Лист А. Никовського до М. Аркаса // Державний архів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 3.

¹⁰ Шевченкові дні в Одесі // Рада. — 1907. — № 75.

¹¹ Грінченко Б. Перед широким світом. — К. — 1907. — С. 8–9.

¹² Дорошенко Д. “Просвіти” на Великій Україні. — Б. м., б.р. — С. 2.

тури, науки чи громадської діяльності. Дійсними членами були ті, хто заплатив внесок — 3 руб. на рік. Ті дійсні члени, які зробили внесок не менш 100 руб. одноразово, ставали довічними членами. Членами-співробітниками були ті, хто допомагав товариству своєю працею, вони мали такі самі права, як і дійсні члени¹³.

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. київська “Просвіта” мала вже придатну для користування бібліотеку, в якій налічувалося 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського — 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, який більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так як треба¹⁴.

Велику увагу київські просвітяни зосередили на проведенні лекцій, читань та музично-літературних вечорів у самому місті, передусім на робітничих околицях, для чого була складена програма систематичних доповідей, концертів і театральних вистав. У будинку “Товариства народних читань” на Бульварно-Кудрявській вулиці просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських письменників, зокрема, Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим.

Спочатку читався реферат про письменника, потім відбувалося декламування його творів чи співи на слова його віршів. В артистичній частині таких вечорів брали участь переважно молоді сили з Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, музично супроводжуючи виступи співаків та співачок.

Під проводом артистки М. Старицької влаштовувались театральні вечори, на яких відбувалися театральні вистави на твори українських письменників, зокрема, “На новий шлях” Б. Грінченка. Всі вистави та концерти “Просвіти” були поставлені на доброму професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки¹⁵.

У 1910 р. київська “Просвіта” була закрита царською владою. Її закриття відбулося в той час, коли діяльність “Просвіти” була надзвичайно активною. За перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому були присутні 114 осіб. За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій — 2196 слухачів), друге — Куренівка (10 лекцій — 818 слухачів), третє — Народний дім (9 лекцій — 700 слу-

¹³ Скасування товариства “Просвіта” у Києві // Рада. — 1910. — № 81.

¹⁴ Звідомлення товариства “Просвіта” у Києві за 1907 рік. — К., 1908. — С. 8.

¹⁵ На загальних зборах “Просвіти” // Слово. — 1908. — № 23.

хачів). Дуже цікаві відомості дало анкетування, яке провела шкільно-лекційна комісія серед своїх слухачів. Як виявилось, серед них найбільше було людей віком від 20 до 30 років (48,8%), тоді як віком від 16 до 20 років — лише 37,7%. Щодо освіти, то 29,5% мали нижчу, а 22,7% — закінчили церковнопарафіяльні школи¹⁶.

Слухачі висловили також свої побажання щодо тих тем, на які їм хотілося б послухати лекції. Найбільше людей бажало слухати лекції з української історії — 64%, з історії української літератури — 22%, про українську музику та мистецтво — 11%. Мова відповідей була здебільшого українською (75%), і трохи не половина їх написана фонетичним правописом¹⁷.

Серед слухачів найбільше було робітників і ремісників (52%), потім прикажчиків та конторників — 20%. Цікаво, що уперше на лекції було 45,5% опитуваних¹⁸.

Просвітянам вдалося частково відновити свою діяльність завдяки українській кооперації, котра не могла успішно розвиватися без власних періодичних видань. Тому на початку 1910-х років почали відкриватися українські газети та журнали, котрі мали на меті пропаганду ідей кооперації серед широких верств суспільства, і саме Київ став центром цього надзвичайно позитивного руху. Так, 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства “Наша кооперація”. Першим його завданням стало друкування однойменного періодичного органу. Потреба у виданні останнього дуже гостро відчувалася тоді у Наддніпрянщині. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно вимагав такого періодичного видання, доступного за мовою і відповідного регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер “Нашої кооперації”. Остання виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 руб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника або селянина Наддніпрянської України¹⁹.

21 лютого 1913 р. у Києві відбулися перші загальні збори агрономічного товариства “Український агроном”. Головна мета цього товариства полягала у тому, щоб надати допомогу землеробам, видаючи відповідну друковану продукцію рідною мовою. Крім того, на зборах було вирішено відкрити склади, агрономічне бюро та консультаційні контори. До товариства мав перейти також журнал “Рілля”. Цей

¹⁶ Звідомлення товариства “Просвіта” у Києві за 1910 рік // Рада. — 1910. — № 132.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Садовський В. Наша кооперация // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 109.

український агрономічний часопис був заснований ще у 1907 році у Петербурзі видатним діячем української кооперації Є. Архипенком²⁰. У той час це видання мало назву “Українське бджільництво”. 1910 р. його видання перенесли до Києва, де він почав виходити під назвою “Рілля”. 1912 р. часопис звернувся до своїх читачів — здебільшого українських селян, із закликом допомогти заснувати агрономічне видавництво. Цей заклик знайшов розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних сільськогосподарських брошур. На жаль, поліція заборонила збирати гроші, й ця потрібна справа припинилася²¹.

Загалом, потрібно констатувати, що, багато в чому з вини самодержавства, ні в Одесі, ні, що особливо прикро, у Києві, українська міська інтелігенція, залишаючись у меншості у великих містах, до того ж не змогла поширити свою діяльність на сільську місцевість. Як наслідок, тут все сильніші позиції займали сили, що сповідували грабіжницькі погромницькі позиції — чорносотенці та соціалісти. Саме ця гримуча суміш цих начебто протилежних ідеологій, пізніше у 1918 р., призвела до повалення українського уряду гетьмана П. Скоропадського, який у своїй державотворчій діяльності спирався саме на тих українців, котрі набули певного організаційного, господарського та фінансового досвіду, працюючи як в загальноімперських органах місцевого самоуправління, так і в українських “Просвітах” і кооперативах. Звичайно, люди котрі все своє життя вирішували життєві проблеми того чи іншого невеликого регіону, не могли відразу ж стати визначними міністрами такої великої держави як Україна, але принаймні під час гетьманату П. Скоропадського в Україні люди були добре вдягнуті та нагодовані, тоді як в більшовицькій Росії панували голод і розруха. Так, голова уряду часів гетьманату Ф. Лизогуб як прем’єр був далеко не ідеальним. І це можна зрозуміти, адже все життя пропрацювати на рівні місцевої земської діяльності, а потім одразу опинитися на найвищих державних посадах було важко. Тому у Ф. Лизогуба не було потрібного для державного мужа розмаху, вільної творчості, сміливості, пошуку. Найголовніші рішення не приймалися, а час йшов. І як він не старався, але не вмюючи відділяти важливі державні питання від другорядних, багато втрачав, і це шкодило загальній справі²².

²⁰ Новое общество “Украинский агроном” // Украинская жизнь. — 1913. — № 4. — С. 83–84.

²¹ Там же. — С. 84.

²² Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. — Луцьк, 2003. — С. 104.

Для української влади часів гетьманату П. Скоропадського характерними були великі успіхи у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства — в цей час відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги. Тут позначилися результати кропіткої праці українських просвітян та кооператорів початку ХХ ст. Їхня робота також посприяла покращенню матеріального добробуту переважної більшості населення Наддніпрянщини. Так, у Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами, вирувало духовно-культурне життя. Це пояснювалося тим, що дуже плідно працювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства та союзи товариств, об'єднуючись в банки, такі, приміром, як “Українбанк” та Київський “Союзбанк”, а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств, такі, як “Дніпровський Союз Споживчих товариств” (“Дніпросоюз”), не лише забезпечували у 1918 і навіть частково у 1919 роках порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу та піклування про розвиток науки, культури та особливо освіти²³. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів.

Разом з тим, в діяльності українських управлінців були й невдачі. Особливо це стосується питання перерозподілу землі. Хоча ще з перших днів свого правління гетьман П. Скоропадський запропонував розпочати проведення аграрної реформи, котра була головною гарантією для недопущення розповсюдження більшовизму в Україні. Разом з тим, ця реформа вимагала від представників української еліти, серед яких було багато великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх земельних угідь, отриманих за службу поваленому російському самодержавству і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу. А от до цього представники української еліти виявилися не готовими.

Й це при тому, що аграрне питання було в Наддніпрянщині головним і від наслідків його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму. Отже, як зазначав відомий історик О. Реєнт: “Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага,

²³ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк. — 1964. — С. 236.

відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі.”²⁴

Ще однією з головних причиною поразки П. Скоропадського, було те, що він занадто загравав з росіянами, котрі в цей час масово тікали з більшовицької Росії від так званого “червоного терору”. Гетьман розраховував на те, що ці люди, котрі мали певний організаційний, господарський та фінансовий досвід, будуть підтримувати самостійну Україну, якщо не з ідейних, то хоча б із власних шкурних інтересів, заради збереження свого життя. На жаль, цього не сталося. Росіяни почали шкодити тим, хто дав їм притулок від більшовиків. Так, той же гетьман П. Скоропадський згадував: “Багато шкоди наробили всілякі громадські об’єднання та організації старої Росії. Серед них траплялися і шановні діячі, але вони губилися серед крикливої братії, яка незрозуміло чому лютувала при згадці назви “Україна” або були підкреслено байдужі до нашої справи. Громадські діячі мали великі зв’язки серед київської громадськості. Вони б мені, якби бажали, добряче допомогли б, але найчастіше знаходилися в опозиції”²⁵.

Необдуманим заграванням П. Скоропадського з вороже налаштованими проти українців російськими шовіністами вправно скористалися соціалісти С. Петлюра та В. Винниченко, котрі підбурили українських селян іти на Київ.

Російські чорносотенні монархісти, котрі своїми антиукраїнськими діями в значній мірі і стали першопричиною народного невдоволення, спочатку самі ганебно залишили фронт в бою під Мотовилівкою, відкривши тим самим петлюрівцям дорогу на Київ, а потім здійснили в місті антиукраїнський переворот. 19 листопада 1918 р. головнокомандувач армії П. Скоропадського генерал Келлер відмінив усі положення, вироблені для армії гетьманським Генеральним штабом, та повернув усі старі статuti царської армії. Він оточив себе велетенським штабом крайніх правих монархістів та видав наказ, котрий ліквідував у армії будь-які українські національні ознаки. В Києві та інших українських містах розпочалися шалені нападки на все, що в очах монархістів символізувало собою українську державність. Так, був закритий Національний клуб, в державних установах розбивали бюсти Тараса Шевченка, а українськими

²⁴ *Резнт О.* Українська революція. — К., 1996. — С. 22.

²⁵ *Осауленко Л., Засекін В.* Вказ. праця. — С. 482.

рушниками російські офіцери чистили собі чоботи. Все це супроводжувалося репресіями проти патріотично налаштованих українців, притому часто досить поміркованих²⁶.

Такі дії ще більше розлютили широкі маси українського суспільства і штовхнули їх до С. Петлюри та В. Винниченка, які 14 грудня 1918 р. вдерлися до столиці і почали розстрілювати як російських монархістів, так і тих національно свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. Після цього почався повний розпад Української Держави. П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: “Ми повинні були піти з України, з’явилася Директорія, протримається вона півтора місяці в Києві, щоб зникнути назавжди зі столиці. Я переконаний, що до Києва вона вже ніколи не повернеться самостійно, а лише при допомозі чи в складі чужих армій. За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ’я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей.”²⁷ У результаті, соціалісти почали виховувати відразу до національної ідеї, навіть у тих людей, які спочатку потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України.

Ще однією з причин поразки українців у великих промислових містах, стало засилля тут великого іноземного капіталу. В результаті цього утруднювався процес розвитку дрібного та середнього бізнесу, який у європейських країнах створює левову частину робочих місць і робить дуже значний внесок як у загальнодержавний, так і, що особливо важливо, до місцевих бюджетів, що забезпечує розвиток в цих державах регіонального самоуправління. Так Т. Лазанська зазначає: “Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20–180% вартості товару, в той час як прибуток на капітал давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “прямо казкова” і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так на Донбасі з 114 великих копалень,

²⁶ Там само. — С. 392–393.

²⁷ Там само. — С. 489.

які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали конкуренції з ними і деякі поміщики. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів”²⁸. Як результат, в Наддніпрянщині не склалося й національне підприємницьке середовище, котре в європейських країнах завжди було рушійною силою суспільного прогресу.

Загалом, через несприятливі обставини та власну нечисленність, українській інтелігенції у великих містах Наддніпрянщини не вдалося ні зламати російську бюрократичну машину ні посприяти створенню українських самодіяльних організацій в своїх губерніях. Винятком тут є хіба що Катеринослав — велике промислове місто з переважно російськомовним населенням. Українцям і тут не вдалося зайняти сидні, ключові позиції у міських органах самоуправління, але, натомість, вони зуміли поширити свій вплив на сільську місцевість.

У 1911 р. намітилося встановлення більш тісних контактів між катеринославською “Просвітою” та її філіями. В листопаді вона влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію “Українські кобзарі, бандуристи та лірники”. Цей концерт дав товариству 630 руб. чистого прибутку (частина його пішла селянам Мануйлівки та Діївки на проведення дитячих ялинок)²⁹. Допомога філіям оживила саму катеринославську “Просвіту”. Як наслідок, вона зростає чисельно і наприкінці 1911 р. у ній нараховувалося 116 осіб. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення властей до цієї “Просвіти” пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора, який, на відміну від інших губернаторів, не був українофобом, управителем була “своя людина”, яка допомагала “пробивати” рішення про дозвіл на відкриття філій “Просвіти”³⁰.

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників і селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок, урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства, створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків та ін. Тобто південний захід Російської імперії

²⁸ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 157–158.

²⁹ Концерт “Просвіти” // Дніпрові хвилі. — 1912. — № 9. — С. 141.

³⁰ Дорошенко Д. “Просвіти” на Великій Україні. — С. 5.

вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і “Просвіти”, безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

Найбільш діяльною з філій катеринославської “Просвіти” була Мануйлівська. Вона об’єднувала українців, які, не пориваючи зв’язок із землею, були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та їй подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне становище, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста — декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони влаштовували кооперативи).

Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання у школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

У травні 1912 р. мануйлівці активно допомагали катеринославській “Просвіті” улаштувати етнографічне свято в Потьомкінському паркові. Розвивали мануйлівці й економічну діяльність. До губернатора було подано прохання про відкриття в селі ощадного товариства на додаток до вже функціонуючої споживчої крамниці. Крім того, вживалися заходи щодо заснування пожежного товариства “Січ” на зразок однойменних галицьких товариств, для чого було виписано статут з Галичини з метою пристосування його до місцевих умов та подання на затвердження³¹.

Катеринославські просвітяни оперативно та вміло використовували ті нові можливості, які відкривав перед ними стрімкий розвиток кооперації українського селянства. Одним із найбільш важливих засобів для розвитку кооперації були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити нові машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати. Тут можна було також побачити нові, кращі породи худоби, нові сорти насіння, взагалі пізнати багато корисних для себе речей.

Катеринославські “Просвіти” вирішили використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організовувати на них спеціальні відділи популярної україн-

³¹ З діяльності мануйлівської “Просвіти” // Дніпрові хвилі. — 1912. — № 13–14.

ської книжки. Постановою ради товариства від 21 серпня 1913 р. було вирішено придбати на 15 руб. популярних книжок українською мовою з медицини, ветеринарії та сільського господарства й показати їх на виставках у селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки й продавалися. Селяни дуже цікавилися українською популярною літературою й охоче купували українські книжки³².

Отже, українським інтелігентам на Катеринославщині вдалося виховати з місцевих селян значну кількість національно-свідомих і моральних людей, котрі мали певний досвід громадської, господарської та фінансової діяльності. Через невеликий проміжок часу їхні високі моральні якості та навички практичної діяльності знадобились молодій українській державі.

Значно більший вплив українці мали в менших містах, де більшість становило україномовне населення, приміром в Полтаві та Кам'янці-Подільському.

Так, на Полтавщині українську національну справу провадили місцеве губернське земство на чолі з представником старовинного козацького роду Ф. Лизогубом. Земські гласні та інструктори закладали по селах склади хліборобських знарядь та машин, громадські крамниці, позичково-ощадні та позичкові та кредитові каси, фінансово підтримували українські національно-культурні товариства. Їм доводилося працювати в умовах нескінченних причіпок та заборон із боку адміністрації. Так, у липні 1912 р. полтавський губернатор звернувся до полтавської земської управи із заявою, що він одержав від міністерства внутрішніх справ відомості про те, що полтавське земство у своїх зверненнях і листах до різних осіб про збір грошей на пам'ятник Т. Шевченку користується українською мовою, і що такі звернення з боку громадських і урядових інституцій заборонені законом³³.

Також за наказом полтавського губернатора було заборонено користуватися українською мовою на зборах та в діловодстві місцевого українського товариства "Боян"³⁴. Не дозволено цьому товариству було й користуватися помешканням міського театру, що значно звузило його можливості в артистичній діяльності³⁵.

Але навіть у таких нелегких умовах полтавським земцям та кооператорам вдалося досягти певних успіхів. Так, у липні 1912 р. в Полтаві

³² В наших товариствах // Рада. — 1913. — № 202.

³³ Дописи // Рада. — 1912. — № 171.

³⁴ Українське життя // Рада. — 1912. — № 173.

³⁵ Там само. — № 185.

була відкрита нова книгарня, в якій продавалися українські книжки, газети та журнали³⁶. 21 листопада того ж року товариство “Боян” влаштувало концерт української історичної пісні. Перед концертом член товариства В. Щопотєв прочитав лекцію “Українські історичні думи та пісні”. Чоловічий хор “Бояна” виконав пісні: “Про Байду”, “Про Залізняка”, “Про Дорошенка”³⁷.

Успіхи полтавських земців та кооператорів посприяли розвитку українських промислів у сусідній Харківській губернії, та налагодженню між ними взаємовигідного співробітництва. Так, наприкінці 1912 р. в Харкові було засновано “Литературно-художественный кружок”, при якому було створено український архітектурно-художній відділ, який поставив собі за мету якомога ширше розповсюджувати український стиль та українське мистецтво взагалі. На чолі цього відділу стояв С. Васильківський, до нього увійшли також кращі українські архітектурно-художні сили: С. Тимошенко, К. Жуков та ін. У тому ж 1912 р. Полтавська земська управа звернулася до українського архітектурно-художнього відділу з проханням порадити, як краще влаштувати українську школу малювання для кустарів. Після кількох засідань український відділ виробив програму для навчання в цій школі, яка була пристосована до потреб кустаря³⁸.

Вироби полтавських кустарів користувалися великим попитом далеко за межами своєї губернії. Так, 3 липня 1916 р. миколаївська “Просвіта” організувала народну гулянку “Ніч на Івана Купала”, на якій була влаштована лотерея, в якій розігрувалися українські художні кустарні вироби, виконані кустарями Полтавської губернії³⁹.

Отже, виникла плідна взаємодія та розподіл праці між різними інституціями та регіонами: Харківський відділ допомагає Полтавському губернському земству налагодити виробництво українських кустарних виробів, які потім продає миколаївська “Просвіта” під час національних етнографічних свят. Це була нова і надзвичайно позитивна риса в українському національно-культурному та економічному русі.

Тісна взаємодія між земцями та українськими кооператорами існувала й на Поділлі, що й забезпечило його надзвичайно успішний розвиток, особливо в такій важливій справі, як поширення серед українських селян потрібних їм сільськогосподарських книжок. Так, 17–18 серпня 1909 р. в Жмеринці відкрився I з’їзд представників подільських товариських

³⁶ Там само. — № 168.

³⁷ В наших товариствах // Рада. — 1912. — № 271.

³⁸ Українське життя // Рада. — 1912. — № 276.

³⁹ Лист Ради Українського товариства “Просвіта” у Миколаєві (12 березня 1916 р.) // Держархів Миколаївської обл., ф. 206, оп. 1, спр. 28, арк. 121.

крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала кам'янець-подільська “Просвіта.”

Українська інтелігенція, котра становила кістяк кам'янець-подільського кооперативного руху, зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що остання масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і не формальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії. Отже, в цей же час на Поділлі, завдяки кооперативному руху національна ідея почала проникати в самі широкі верстви українського селянства мобілізуючи його до активних соціально-економічних та громадських дій. Тут потрібно відзначити також великий внесок згадуваної вже місцевої “Просвіти”, перший загальний якої відбувся 8 травня 1906 р. На ньому було вирішено головну увагу звернути на поширення української літератури та преси. Для цього на базарному майдані був відкритий рундук, а в Новому-Плані засновано бібліотеку-читальню. Рундук функціонував з 10 травня 1906 р. по святах та неділях. Кам'янець-подільська “Просвіта” звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна кількість членів “Просвіти” була сільськими жителями. Так, приміром, станом на 17 березня 1907 р., з 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 — у селах Поділля⁴⁰. В таких умовах “Просвіта” розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги розсилати книжок більш як на 4–5 руб. в одне місце. Часто члени товариства, котрі очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності “Просвіти” вони розпродали книжок на 300–400 руб.⁴¹

Отже, в Полтавській та Кам'янець-Подільській губерніях, де українці являли собою абсолютну більшість населення земцям та кооператорам вдалося успішно провадити свою соціально-економічну та національно-культурну діяльність. Однак, у великих містах, навіть після того як сюди перебралась значна кількість колишніх українських селян, досягнення

⁴⁰ З життя “Просвіт” // Рада. — 1907. — № 77.

⁴¹ Звідомлення подільської “Просвіти” // Рада. — 1907. — № 17.

українців були значно скромнішими, що в кінцевому рахунку й зумовило перемогу в них російських більшовиків. Однак навіть після поразки українських національно-визвольних змагань початку ХХ ст., ще близько десяти років більшовики були змушені рахуватися з українськими настроями людей в сільській місцевості, з їх прагненнями до самоуправління як альтернативи російській бюрократичній системі.

REFERENCES

1. Batsak, N. Korporatyvne samovriaduvannia profesijnykh hromad u komertsijnij sferi: pryntsypy ob'iednannia, lehalizatsiia, formoutvorenna (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (27), 41–59.
2. Hlyz, Yu. (2017). "Osoblyva dumka" hlasnykh kyivs'koi mis'koi dumy u ii diial'nosti (1871–1914). *Problemy istorii Ukraini XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine of XIX — beginning XX cc.*, (27), 60–81.
3. Lazanska, T. (1999). *Istoria pidpriemnytstva v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Osaulenko, L., & Zasiakin, V. (2003). *Hetman Ukrainy Pavlo Skoropadskyj*. Lutsk. [in Ukrainian].
5. Reient, O. (1996). *Ukrainska revoliutsia i robitnytstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Vitanovych, I. (1964). *Istoria ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu*. New York. [in Ukrainian].